

49
0-35

1437/-

КИЇВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ ІМ.М.ДРАГОМАНОВА

На правах рукопису

ОВЧИННИКОВА ІРИНА ІГОРІВНА

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНА КЛАСИФІКАЦІЯ ДІЄСЛІВ
КОНКРЕТНОЇ ФІЗИЧНОЇ ДІЇ З СЕМАНТИКОЮ
СТВОРЕННЯ ОБ'ЄКТА В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Київський педагогічний
інститут ім. О. М. Горького
БІБЛІОТЕКА

Спеціальність 10.02.02 - українська мова

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття вченого ступеня
кандидата філологічних наук

Київ-1993

НБ НПУ
імені М.П. Драгоманова

100313609

Робота виконана на кафедрі української мови Київського державного педагогічного інституту ім.М.Драгоманова

Науковий керівник – доктор філологічних наук,
професор ТРИЩЕНКО А.П.

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук,
професор ГОРОДЕНСЬКА К.Г.

кандидат філологічних наук,
доцент МОЙСІЄНКО А.К.

Провідна організація – Вінницький державний педагогічний інститут

Захист відбудеться "17" 09 1993 р. о 15 год.
на засіданні спеціалізованої ради К.ПЗ.01.03. в Київському державному педагогічному інституті ім.М.Драгоманова /252030, м.Київ – 30, вул.Пирогова,9/.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Київського державного педагогічного інституту ім.М.Драгоманова

Автореферат розісланий "13" 08 1993 р.

Вчений секретар
спеціалізованої ради

Вишневу доц.ВИШНЕВСЬКА Г.П.

Реферована дисертація присвячена комплексній характеристиці дієслівних лексем конкретної фізичної дії з семантикою створення об'єкта.

Актуальність роботи зумовлена перш за все тим, що дослідження системних відношень у лексиці розглядається як один із аспектів глобальної проблеми сучасної лінгвістичної науки - проблеми закономірностей системної будови мови в цілому. У зв'язку з цим важливе місце належить вивченню дієслівних лексико-семантичних груп /ЛСГ/ з погляду їх словникового складу, системної організації, взаємодії складових компонентів і встановлення відношень між окремими лексико-семантичними групами у системі мови, оскільки саме з семантикою дієслова як провідної частини мови пов'язане дослідження інших лексико-граматичних категорій. В цьому плані актуальним уявляється дослідження семантичної і структурної організації ЛСГ дієслів конкретної фізичної дії /КФД/ з семантикою створення^I об'єкта, зумовлене необхідністю їх комплексної характеристики в єдності номінативних і комунікативних особливостей.

Новизна дослідження полягає насамперед у тому, що воно в українській мові є першою спробою комплексного лексико-семантичного і синтаксичного аналізу дієслів КФД з семантикою створення об'єкта. Визначається місце цих дієслів у системі мови, виявляються їх внутрішні і зовнішні зв'язки з іншими дієслівними ЛСГ, зроблена спроба встановити взаємозв'язок семантики

I. Під "створенням" розуміємо виробництво та відтворення /репродукцію/ будь-якого /не обов'язково фізичного/ об'єкта як результату цілеспрямованої діяльності.

дієслів створення з їх функціонуванням у контекстах, валентними і сполучувальними характеристиками.

Мета дисертаційного дослідження - комплексна, всебічна характеристика ЛСГ дієслів КФД з семантикою створення об'єкта.

Для досягнення поставленої мети автором було поставлено такі завдання: 1/ виділити з лексикографічних джерел і текстів дієслова КФД з семантикою створення об'єкта, визначивши ті основні критерії, які дозволяють вичленувати їх із складу дієслівної лексики і зарахувати до складу однієї ЛСГ; 2/ визначити структурно-семантичну організацію ЛСГ, класифікувати дієслівні лексеми, належні до її складу; 3/ з'ясувати взаємозв'язок парадигматичних і синтагматичних характеристик аналізованих дієслів і роль семантичних чинників у формуванні валентних властивостей відповідних лексичних одиниць; 4/ описати конкретні валентні характеристики дієслів КФД з семантикою створення об'єкта; 5/ визначити роль і місце ЛСГ дієслів КФД з семантикою створення об'єкта у складі семантичної системи мови.

Методи дослідження, застосовані в дисертації, зумовлені необхідністю повного і всебічного аналізу мовного матеріалу. Для досягнення поставленої мети були застосовані насамперед компонентний, дистрибутивний і опозиційний аналіз, а також ідентифікаційні методики, комплексне використання яких дало позитивні результати при описі як структури ЛСГ загалом, так і кожної лексеми зокрема.

Апробація роботи здійснювалась шляхом втілення її наслідків у практику викладання сучасної української мови. Результати дослідження повідомлялись на наукових конференціях.

Положення, що виносяться на захист:

I. Дієслова КФД з семантикою створення об'єкта у складі

лексики сучасної української мови на основі спільності парадигматичних і синтагматичних характеристик об'єднуються у межах однієї ЛСТ, яка являє собою складну, багатоступінчасту ієрархічну систему. Ідентифікація значень дієслівних лексем, їх семний аналіз дозволяє виділити у складі ЛСТ відповідні об'єднання лексем меншого ступеня узагальненості - підгрупи і синонімічні ряди.

2. Аналіз парадигматичних відношень дієслів створення дозволяє найбільш повно відобразити їх семантичні ознаки, розмежувати значення. Аналізована ЛСТ розчленовується на підгрупи лексем з конкретизованим значанням створення і абстрактним, узагальненим значанням створення.

3. Особливості семантики дієслів створення зумовлюють специфіку їх сполучуваності. В синтагматичному оточенні слова, як правило, відображаються семи, що конструюють його семему, а кількісні і якісні характеристики синтаксичної і лексичної валентності є відображенням своєрідності семантики дієслів створення.

Матеріал дослідження. Корпус аналізованих дієслів, що складають ЛСТ створення об'єкта, був визначений методом суцільної вибірки із Словника української мови в II томах з урахуванням відповідних класифікаційних ознак.

Об'єм і структура роботи. Реферована робота складається з вступу, двох розділів, бібліографії, додатків.

У I розділі "Парадигматичні відношення у межах ЛСТ дієслів КФД з семантикою створення об'єкта" визначаються критерії виділення із складу дієслівної лексики української мови дієслів КФД з семантикою створення, дається їх характеристика на парадигматичному рівні, оскільки найважливішим виявом системності лексики можна вважати наявність у ній парадигматичних угруповань слів і

відповідно парадигматичних зв'язків між ними, які базуються на подібності їх семантичних ознак.

У зв'язку з тим, що місце слова в лексичній системі мови зумовлюється як зовнішніми чинниками /співвіднесеністю з дійсністю і мисленням/, так і внутрішніми /синтагматичними і парадигматичними зв'язками з іншими словами/, достатнім з лінгвістичного погляду принципом виділення тієї чи іншої семантичної групи може бути тільки поєднання інтуїтивних підходів із спеціальними лінгвістичними методами, спрямованими на встановлення об'єктивних характеристик слів, що розкривають їх регулярні зв'язки з іншими словами.

Дієслова з семантикою створення об'єкта належать до численого і різноманітного за своїм складом розряду дієслів на позначення конкретних дій. Вони утворюють лексико-семантичну групу на підставі однорідності семантичних і граматичних ознак, відображених у спорідненості парадигматичних і синтагматичних характеристик та словотворчих засобів. Мета дії -створити об'єкт є тією загальною категоріальною ознакою, яка входить до значення всіх дієслів цієї групи як обов'язковий компонент.

Для встановлення інвентарного списку дієслів КФД з семантикою створення об'єкта був використаний Словник української мови в II томах /К., 1970-1980/, оскільки саме тлумачний словник дозволяє встановити найповніший лексемний склад групи.

На основі узагальнення лексичних значень можна зробити висновок, що аналізовані дієслова КФД описують ситуацію створення різноманітних предметів, речей, будівель, речовин, артефактів у широкому розумінні за допомогою інструментів, машин, спеціальних пристроїв: БУДУВАТИ дім, БУРИТИ свердловину, ВИТИСКАТИ візерунки тощо.

Інваріантна ознака всієї ЛСГ представлена, як правило, одним компонентом абстрактної семантики – категоріально-лексичною семою, яка характерна для всіх елементів групи і відображає їх загальні категоріальні якості та ознаки. Для дієслів з семантикою створення таким визначальним компонентом є сема, що означає мету дії – "створювати/створити об'єкт".

Аналіз внутрішньої організації дієслів за певним набором привативних опозицій потребує виявлення в групі базового слова-ідентифікатора, що зосереджує в собі набір ознак родового поняття, яке виступає в ролі категоріального. У групі дієслів КФД з семантикою створення об'єкта базовими ідентифікаторами можна вважати дієслова з загальним значенням РОБИТИ, СТВОРЮВАТИ, ВИГОТОВЛЯТИ. Вони становлять семантичний центр групи, який лексично втілює семантичну тему – створити об'єкт, властиву всім членам ЛСГ. Їм властиве широке значення, яке вичерпується сумою категоріально-граматичної, лексико-граматичної і категоріально-лексичної сем. За їх допомогою можна пояснити значення всіх дієслів аналізованої ЛСГ з конкретизованою семантикою: ПАТИТИ – РОБИТИ гатку, греблю, відгороджуючи воду, ПРЕСУВАТИ – ВИГОТОВЛЯТИ щось за допомогою преса, ІЛЮСТРУВАТИ – СТВОРЮВАТИ малюнки, що пояснюють зміст твору. Виділення в межах групи дієслів з семантикою створення базових слів-ідентифікаторів підтверджує думку про існування внутрішніх семантичних зв'язків між членами цієї ЛСГ і дозволяє зробити висновок, що саме вони виступають семантичним ядром всієї групи.

На основі зіставлення словникових тлумачень аналізованих лексем з семантичного погляду їх можна поділити на дві нерівні за обсягом групи:

І. Дієслова з абстрактною, узагальненою семантикою: ВИПУС-

КАТИ, ВИРОБЛЯТИ, РОБИТИ, ТВОРИТИ та ін. Інтерпретація цих лексем у словнику відображає тільки одну ознаку - "мету дії" /створити/, яка є семантичним елементом, що об'єднує всі члени аналізованої групи.

2. Дієслова з конкретизованою семантикою, що позначають різноманітні конкретні процеси: ВАРИТИ, СКИРТУВАТИ, БУРИТИ, КАРЕБУВАТИ, КРОЇТИ та ін. У словниковому тлумаченні цих лексем, крім категоріальної семи, можна виділити також ознаки, які характеризують спосіб дії, використаний матеріал, інструмент тощо; напр.: ГНУТИ /виготовляти що-небудь згинанням/, КУВАТИ /обробляти метал молотом або пресом, виготовляти що-небудь, виконувати/. Ця група дієслів з кількісного погляду значно більша, ніж попередня.

Дієслова конкретизованої семантики і дієслова з абстрактним, узагальненим значенням поєднані відношеннями включення, при яких одиниці одного рівня абстракції /назви конкретних дій/ виступають як видові поняття щодо дієслів вищого рівня абстракції /узагальнюючі лексеми/. Дієслова з узагальненим значенням створення не становлять цілісного парадигматичного ряду з дієсловами конкретизованої семантики. Відношення між ними можна розглядати як відношення між членами парадигматичного угруповання різного ступеня /вищий ступінь - лексеми з узагальненим значенням, нижчий - парадигматичні підгрупи конкретизованої семантики/.

Група дієслів з конкретизованим значенням створення в свою чергу поділяється на ряд підгруп, які об'єднують лексеми, пов'язані загальною семантичною ознакою, і характеризуються специфічним набором диференційних сем, а дієслова, що входять до їх складу, вступають між собою у парадигматичні протиставлення.

У межах таких парадигматичних угруповань /підгруп/ лексеми об'єднуються не лише за категоріально-лексичною семою, а й за тією чи іншою диференційною семою. Лексеми, що входять до їх складу, означають: 1/ зводити будівлі або їх частини, будуючи, споруджуючи щось; 2/ майструвати, займатися рукоділлям; 3/ утворювати заглибини, отвори, виїмки тощо; 4/ виготовляти страви; 5/ створювати певні записи; 6/ створювати, виготовляти об'єкт, з'єднуючи частини /компоненти/; 7/ створювати відповідне зображення для зорового сприймання.

Підгрупу лексем з абстрактним, узагальненим значенням складають 12 інваріантних лексем та 9 лексичних варіантів¹ /видова пара дієслів на цьому етапі парадигматичного аналізу розглядається як один компонент/: ВИГОТОВЛЯТИ, ВИПУСКАТИ, КОНСТРУЮВАТИ, МОДЕЛЮВАТИ, ПОНОВЛЮВАТИ та ін. Всі лексеми аналізованого парадигматичного угруповання відзначаються як певною узагальненістю, абстрактністю своїх лексичних значень порівняно з іншими дієсловами ЛСГ, так і специфічним набором диференційних сем, встановлених у процесі компонентного аналізу. Серед лексем, зарахованих до цієї підгрупи, можна виділити ядро і периферію. До ядерних лексем і лексико-семантичних варіантів зі значенням "створення", які входять до підгрупи по лінії основних непохідних значень, належать дієслова РОБИТИ, СТВОРЮВАТИ, ВИГОТОВЛЯТИ. Вони виступають базовими ідентифікаторами для всіх членів ЛСГ. Периферію підгрупи становлять лексеми, які входять до неї за своїми номінативними значеннями: КОНСТРУЮВАТИ, МОДЕЛЮВАТИ, ПРО-

1. Якщо, наприклад, слово РОБИТИ розглядати як лексичний інваріант, то такі слова, як ВИРОБИТИ, ДОРОБИТИ, НАРОБИТИ, ПЕРЕРОБИТИ та ін. є лексичними варіантами /ЛВ/ або похідними щодо нього.

ЕКТУВАТИ.

На підставі компонентного аналізу лексем з узагальненим, абстрактним значенням створення встановлено коло диференційних ознак, що формують структуру семем. Категоріально-лексичну сему створення доповнюють диференційні семи об'єкта /обов'язкова для всіх членів підгрупи/, кількісної характеристики об'єкта і повторюваності дії /ці семи можуть входити до семантичної структури як інваріантних лексем, так і лексичних варіантів/, а також диференційна сема межі дії, якою позначені тільки лексичні варіанти. Диференційна сема способу дії властива лише лексемі ФАБРИКУВАТИ.

Цей специфічний набір диференційних сем у структурі семем підгрупи дозволяє зробити висновок, що лексеми з узагальненим значенням займають особливе місце в ЛСГ дієслів з семантикою створення об'єкта. З одного боку, вони протиставляються лексемам підгруп з конкретизованою семантикою, не утворюючи з останніми парадигматичного ряду, а з другого боку, деякі лексеми з узагальненим значенням можуть входити до складу конкретизованих підгруп, виступаючи їх об'єднуючими елементами /гіперонімами підгруп/.

Підгрупа лексем з семантикою "зводити будівлі або їх частини, будуючи, споруджуючи щось" охоплює 23 інваріантні лексеми і 38 лексичних варіантів: БУДУВАТИ, ГАТИТИ, ГОРОДИТИ, ЗВОДИТИ, КРИТИ, МОСТИТИ та ін. У межах підгрупи об'єкт, створюваний в результаті цілеспрямованої діяльності, означає будівлі, інші споруди або їх частини.

Серед лексем підгрупи можна виділити ядро і периферію. Ядро складають лексеми БУДУВАТИ, БАРИКАДУВАТИ, ГАТИТИ, МОСТИТИ та ін. як належні до підгрупи за основними своїми значеннями. Інші

лексеми, зокрема ВИВОДИТИ, ЗВОДИТИ, НАВОДИТИ та ін., перебувають на периферії підгрупи.

У межах аналізованої підгрупи в результаті семного аналізу були виділені такі диференційні семи: об'єкта, способу дії, матеріалу, з якого створюється об'єкт, кількісної характеристики об'єкта, місця дії, часу тривання дії, повторюваності основної дії, межі дії. Диференційні семи повторюються в семантичних визначеннях лексем підгрупи, а сума сем складає значеннєву /сміслову/ структуру членів підгрупи.

Підгрупа лексем з семантикою "майструвати, займатися рукоділлям" об'єднує у своєму складі 28 інваріантних лексем та 78 лексичних варіантів. При віднесенні дієслів до підгрупи на перший план, крім категоріально-лексичної семи створення, виступає певний спосіб створення об'єкта. Об'єкт створюється ручним способом. Тому особлива роль тут належить лексемі МАЙСТРУВАТИ. З одного боку, вона характеризується широким абстрактним значенням, а з другого, її словникове тлумачення, крім загальної вказівки на мету дії "створити об'єкт", несе інформацію про створення його ручним способом: МАЙСТРУВАТИ /робити, виготовляти що-небудь ручним способом/. Лексема МАЙСТРУВАТИ виступає гіперонімом, а такі лексеми, як ВИПИЛЮВАТИ, ВИРІЗАТИ, ВИТОЧУВАТИ та ін. можна розглядати як гіпоніми, що зв'язані родо-видовими відношеннями включення з дієсловом МАЙСТРУВАТИ, утворюючи привативну опозицію.

Ядро підгрупи становлять лексеми: ВИСІКАТИ, ВИПИВАТИ, КРОЇТИ, ПРЯСТИ та ін., які входять до її складу за основними своїми значеннями. Лексеми ЗБИВАТИ, ТЕСАТИ, ВИРІЗУВАТИ та ін. перебувають на периферії цього угруповання.

При віднесенні дієслів до згаданої підгрупи на перший

план ставиться характер об'єкта, створюваного в результаті цілеспрямованої діяльності. Якщо на перший план буде поставлена семантична ознака мети дії, то такі лексеми, як ВИПИЛЮВАТИ, ВИРІЗУВАТИ, ВИСІКАТИ та ін. можуть бути віднесені до ЛСТ зруйнування або пошкодження об'єкта, оскільки пошкодження у семантиці цих лексем виступає необхідною умовою процесу створення.

Внаслідок компонентного аналізу було встановлено такий набір диференційних сем, характерний для лексем аналізованої підгрупи: об'єкт, спосіб дії, матеріал, інструмент, кількісна характеристика об'єкта, місце дії, межа дії, час тривання дії, повторюваність дії. Ці диференційні семи повторюються у тлумаченні дієслів аналізованого угруповання.

Підгрупа лексем з семантикою "приготування страв" охоплює 6 інваріантних лексем та 21 лексичний варіант: ВАРИТИ, ГОТУВАТИ, ЖАРИТИ, ТУШКУВАТИ та ін. Дієслова аналізованої підгрупи мають значення "готувати страви" лише в загальному вигляді, оскільки для їх семантичної структури характерна категоріально-лексична сема створення та диференційна сема відповідного способу дії - "створення кулінарним способом". У межах підгрупи лексеми протиставляються одна одній саме за тим чи іншим способом створення об'єкта.

Гіперонімом підгрупи можна вважати лексико-семантичний варіант ГОТУВАТИ /варити їжу, куховарити/. Хоча його власне словникове тлумачення і дається через лексему ВАРИТИ, але, на нашу думку, це визначення не відображає повною мірою лексичного значення даного дієслова. За допомогою лексеми ГОТУВАТИ можна визначити будь-яке слово підгрупи. Вона характеризується певною абстрактністю щодо способу створення об'єкта. Всі інші члени підгрупи, виступаючи гіпонімами щодо лексеми ГОТУВАТИ, перебу-

вають у родо-видових відношеннях, утворюючи опозицію привативного типу. Всі лексеми підгрупи входять до синонімічного ряду, про що свідчать їх словникові тлумачення.

У межах підгрупи інваріантні лексеми /видові пари/ марковані як категоріально-лексичною семою створення, так і диференційними семами об'єкта, способу дії та реципієнта. Лексичним варіантам лексем властиві також диференційні семи матеріалу, місця дії, кількісної характеристики об'єкта, межі дії, повторюваності основної дії і часу протікання дії.

Підгрупа лексем з семантикою "утворювати виїмки, отвори, заглибини та ін." охоплює 25 інваріантних лексем та 54 лексичні варіанти /словникові тлумачення останніх даються, в основному, через інваріантні лексеми, і в їх семантичній структурі наявний обов'язковий набір диференційних сем, притаманний інваріантній лексемі/: ДОВБАТИ, КОЛУПАТИ, ПРОВАЛЮВАТИ, ЩЕРБИТИ та ін.

Будова підгрупи має ієрархічну структуру. За основними значеннями ядро підгрупи становлять лексеми БУРИТИ, ВИКОЛУВАТИ, ДІРЯВИТИ та ін. Такі лексеми, як ВИБИВАТИ, КОПАТИ, НАРІЗУВАТИ та ін., перебувають на периферії підгрупи.

Оскільки категоріально-лексична сема передбачає специфічні аспекти свого уточнення, що відображаються певним набором повторюваних диференційних сем, у межах підгрупи в результаті семного аналізу було встановлено такі диференційні семи: об'єкта, способу дії, інструмента, матеріалу, місця дії, спрямування /напрямку дії/, часової протяжності дії, межі дії, кількісної характеристики об'єкта, повторюваності основної дії. Сукупність цих сем і утворює смислово /значеннєву/ структуру семем підгрупи.

У межах угруповання об'єкт, що створюється в результаті

цілеспрямованої діяльності, являє собою різноманітні види заглиблень, отворів, зарубок тощо. Необхідно відзначити, що диференційна сема об'єкта у межах підгрупи безпосередньо пов'язана з диференційною семою місця та диференційною семою матеріалу, оскільки утворити виїмку, отвір, заглибину і т.п. можна лише на чомусь або у чомусь. Хоча диференційні семи місця та матеріалу і не представлені /у більшості лексем/ відповідними словниковими конкретизаторами, але зрозуміло, що ВИКОПАТИ щось можна лише у землі, ВИБУРИТИ щось можна у землі чи гірській породі /диференційна сема місця/, НАРІЗУВАТИ різьбу або наріз можна на поверхні якогось матеріалу /диференційна сема матеріалу/.

Підгрупа лексем з семантикою "створювати різноманітні типи записів" включає в себе такі лексеми, як ДРУКУВАТИ, КОНСПЕКТУВАТИ, НОТУВАТИ, ПИСАТИ та ін. Ці лексеми об'єднуються у підгрупу за певним характером створюваного об'єкта, тобто щось пишеться /записується/.

Особлива роль у структурі підгрупи належить дієслову ПИСАТИ, яке виступає гіперонімом, що пояснюється характером створюваного об'єкта, який повинен являти собою певний тип записів /текст, документ, заяву, лист тощо/. Саме ця семантична ознака виступає на перший план при об'єднанні лексем у підгрупу за значенням "створювати різноманітні записи" у межах ЛСТ дієслів з семантикою створення об'єкта. Лексичне значення дієслова ПИСАТИ у найабстрактнішому, узагальненому вигляді передає цю інформацію: ПИСАТИ /передавати за допомогою графічних знаків /літер, цифр/ слова, текст/.

Компонентний аналіз лексем підгрупи дозволив встановити склад диференційних сем, які разом з категоріально-лексичною семою створення формують семантичну структуру відповідних діє-

слів. Це диференційні семи: об'єкта, способу дії, інструмента, матеріалу /характерні для семантичної структури як інваріантних лексем, так і лексичних варіантів/, місця дії, повторюваності основної дії, межі дії, кількісної характеристики дії, часової протяжності дії /характерні лише для лексичних варіантів, включених до підгрупи/.

Підгрупа лексем з семантикою "створювати, виготовляти об'єкт, з'єднуючи частини /компоненти/" охоплює 12 інваріантних лексем та 12 лексичних варіантів. Дієслова аналізованого парадигматичного угруповання описують ситуацію створення об'єкта шляхом складання певних частин /компонентів/. Саме на основі цієї характеристики лексеми співвідносяться одна з одною в межах підгрупи. Всі дієслова входять до складу підгрупи за основними своїми значеннями, крім лексем ЗБИРАТИ і НАБИРАТИ, які основними значеннями співвідносяться з іншими дієслівними ЛСТ конкретних дій.

Лексеми аналізованої підгрупи ідентифікуються в основному дієсловами З'ЄДНУВАТИ, СКЛАДАТИ і ЗБИРАТИ.

Дієслова аналізованої підгрупи марковані як категоріально-лексичною семою створення /що об'єднує лексеми в межах ЛСТ дієслів з семантикою створення/, так і відповідним набором диференційних сем, зокрема об'єкта, способу дії, матеріалу, інструмента, місця /інваріантні лексеми/ та часу, кількісної характеристики об'єкта, межі дії /лексичні варіанти/.

Підгрупа лексем з семантикою "створювати зображення предмета для зорового сприймання" включає в себе 13 інваріантних лексем та 21 лексичний варіант. Лексеми цього парадигматичного угруповання означають створення графічного зображення, що сприймається органами зору, тобто об'єднання слів у підгрупу

відбувається за характером створюваного об'єкта. Гіперонімом цього парадигматичного угруповання можна вважати лексему ЗОБРАЖАТИ, оскільки з нею пов'язані відповідними привативними опозиціями всі інші елементи підгрупи, виступаючи щодо неї гігонімами.

Структура підгрупи має ієрархічну будову. До ядра входять лексеми МАЛОВАТИ, КРЕСЛИТИ, НАНОСИТИ, ЗНАЧИТИ та ін., значення яких більш абстрактне порівняно з лексемами периферії, що основними своїми значеннями можуть входити як до складу інших дієслівних ЛСТ, так і інших підгруп ЛСТ дієслів з семантикою створення.

У процесі компонентного аналізу було встановлено певний набір диференційних сем, які, доповнюючи, поширюючи категоріально-лексичну сему створення, формують семантичну структуру семем аналізованої підгрупи. Це диференційні семи: об'єкта, способу дії, інструмента, матеріалу, місця дії, кількісної характеристики об'єкта, часу протікання дії, межі дії, повторюваності основної дії.

Слово як одиниця лексичної системи функціонує не ізольовано, а в єдності з іншими словами, вступаючи в певні типи зв'язків та відношень з ними як за формою, так і за змістом. Вивчення лексики як системи передбачає поєднання парадигматичних характеристик досліджуваних лексем з їх синтагматичними параметрами, "оскільки парадигматичні зв'язки, що існують у мові, і синтагматичні зв'язки, що реалізуються у мовленні найповніше розкривають семантику слова".¹ Аналізові останніх присвячений II розділ

1. Медникова Э.М. Значение слова и методы его описания. - М.: Высшая школа, 1974. - С.47.

дослідження "Синтагматичні відношення у межах ЛСГ дієслів КФД з семантикою створення об'єкта". Структура синтагматичних відношень на відміну від парадигматичних задається не протиставленням, а поєднанням одиниць, їх сполучуваністю. Кожне значення слова, характеризуючись своєрідними, тільки йому властивими парадигматичними відношеннями, в той же час має специфічні особливості сполучуваності, що відповідним чином і відображається в його семантичній структурі. Синтагматичні зв'язки лексем, як і парадигматичні, входять до їх семантичної характеристики.

Важлива спільна ознака дієслів КФД з семантикою створення об'єкта виявляється у тому, що вони здебільшого виконують функцію предикатів у реченнях, які описують ситуацію виконання суб'єктом відповідних дій, спрямованих на створення того чи іншого об'єкта. У семантиці дієслів та лексико-семантичних варіантів із значенням створення /як перехідних дієслів/ фіксуються два типи основних зв'язків - суб'єктне і об'єктне спрямування дії. Типовий лексико-семантичний контекст дієслів з семантикою створення може бути представлений у такому вигляді: діючий, агентивний суб'єкт - дія, спрямована на створення - об'єкт, що виникає внаслідок реалізації дії як кінцевий результат. Оскільки дієслова з семантикою створення належать до розряду /класу/ перехідних, то відношення, що виражаються ними, трактуються як трьохкомпонентні: $S - P - O$, де S - підмет /суб'єкт/, P - предикат /процес створення/, O - прямий додаток /створюваний об'єкт/.

Всі дієслова аналізованої ЛСГ характеризуються як з дистрибутивного, так і лексико-семантичного поглядів спільною ідентифікаційною частиною. У дистрибутивних формулах аналізованих лексем можна виділити стабільну частину, що складається із сполучення дієслова з іменниками /або їх еквівалентами/ у називному і зна-

хідному відмінках. Їх дистрибутивна формула має вигляд :

$N_1 - V - N_4$, де N_1 - іменник /або його еквівалент/ у називному відмінку, V - дієслово з семантикою створення, N_4 - іменник /або його еквівалент/ у знахідному відмінку. З погляду синтаксичної валентності дієслівні лексеми з семантикою створення характеризуються лівою /суб"ектною/ і правою /об"ектною/ інтенцією, тобто функціонують як двохвалентні дієслова. Напр.: Тесляра колисочку дебелу майструє в сінях /Шевченко/. Ми із татком, як живу, ліпим бабу снігову /Нехода/. Отже, позиції суб"екта і об"екта виступають обов"язковими при формуванні структури речень з дієсловами КФД з семантикою створення об"екта.

Крім обов"язкових /суб"ектною і об"ектною/ валентностей дієслова КФД з семантикою створення характеризуються також рядом факультативних актантів, які формують їх факультативну валентність. Факультативні актанти у синтаксичних конструкціях з дієсловами створення здебільшого мають обставинний характер. Якщо в реченні з'являється такий додатковий елемент, то основна семантика дієслова зберігається, але вона може конкретизуватися, набувати додаткових відтінків.

У структурі речень з дієсловами КФД з семантикою створення об"екта обставинні детермінанти виконують роль факультативних актантів і можуть означати:

І. Спосіб створення об"екта $/V_I/$. Напр.: "Звенигора" /кіно-фільм/ в моїй свідомості відклався як одна з найцікавіших робіт. Я зробив її якимось одним духом $/V_I/$ - за сто днів /Довженко/.

$$N_1 + V_I + N_4 /+V_I/ \rightarrow \Pi - \text{Пр} - \text{Дп} - \text{Обст}^2$$

1. У дистрибутивних формулах обставинні та інші факультативні актанти беруться у дужки.
2. Елементи як члени речення позначаються так: Π - підмет, Пр - присудок, Дп - прямий додаток, Дн/п - непрямий додаток, Обст - обставина.

2. Мету створення об'єкта $/B_2/$. Незважаючи на те, що дієслова створення виражають цілеспрямовані дії, ця позиція також належить до факультативних: її реалізація в тексті залежить від комунікативних потреб. Позиція, що характеризує валентність мети створення, може бути репрезентована як пропозитивними, так і предметними іменами. Напр.: А як часом для забавки $/B_2/$ зліпив би хто фігурку, то й се вже гріх? */Леся Українка/*.

$$N_1 + V_f + N_4 /+B_2/ \rightarrow \text{П} - \text{Пр} - \text{Дп} - \text{Обст}$$

Як ти хочеш, дівчино, щоб тебе любили, зроби місток через ярок, щоб краще ходити $/B_2/$ */Українські ліричні пісні/*.

$$V_f + N_4 /+B_2/ \rightarrow \text{Пр} - \text{Дп} - \text{Обст}$$

3. Місце створення об'єкта $/B_3/$. Напр.: Він */ворог/* хоче тут $/B_3/$ зробити переправу, на лівий берег вимостити гать */Гончар/*.

$$N_1 + V_{\text{mod}} \text{Гн} + N_4 /+B_3/ \rightarrow \text{П} - \text{Пр} - \text{Дп} - \text{Обст}$$

4. Причину створення об'єкта $/B_4/$. Напр.: Христя за всю осінь з хати не виходила: сиділа та від нудьги $/B_4/$ вишивала сорочки */Мирний/*. $N_1 + V_f + N_4 /+B_4/ \rightarrow \text{П} - \text{Пр} - \text{Дп} - \text{Обст}$

5. Час створення об'єкта $/B_5/$. Напр.: Колись бувало $/B_5/$ робив різьбу мистецьку до палат, до дому божого... Давно було... */Леся Українка/*. $V_f + N_4 /+B_5/ \rightarrow \text{Пр} - \text{Дп} - \text{Обст}$

При характеристиці дієслів КФД з семантикою створення об'єкта на парадигматичному рівні було встановлено набір диференційних сем, що позначають інструмент, використовуваний при створенні, матеріал, з якого або за допомогою якого створюється об'єкт. На синтагматичному рівні актуалізація цих диференційних сем веде до появи у структурі речень непрямого додатка. Ці елементи поряд з обставинними детермінантами також формують факультативну валентність дієслів з семантикою створення. З граматичного погляду позиція компонента на позначення матеріалу $/C_1/$, з якого

створюється відповідний об'єкт, у більшості випадків заповнюється іменниками або займенниками у формі орудного відмінка без прийменника або родового відмінка з прийменником. Напр.: Високі щогли кораблів теж роблять із сосни /C₁/ /Забіла/.

$$V_f + N_4 / +C_1 / \rightarrow \text{Пр} - \text{Дп} - \text{Дн/п}$$

І по ковніру, і по пазусі, і по ляхівках широких рукавів повиписувала /Леся/... сріблом, золотом і блакитним шовком /C₁/ усякі квітки й мережки /Куліш/.

$$V_f + N_4 / +C_1 / \rightarrow \text{Пр} - \text{Дп} - \text{Дн/п}$$

Актанти на позначення інструмента /C₂/ репрезентуються іменниками або їх еквівалентами в орудному відмінку. Напр.: Сокиром /C₂/ він повисікав, де міг, більші шерби в скалі /Франко/.

$$N_1 + V_f + N_4 / +C_2 / \rightarrow \text{П} - \text{Пр} - \text{Дп} - \text{Дн/п}$$

Позиція актанта на позначення інструмента дії в більшості випадків залишається не заміщеною в моделях речень з дієсловами аналізованої ЛСГ. В окремих випадках, коли є потреба підкреслити, що той чи інший об'єкт створюється інструментом навіть не призначеним для відповідної дії, диференційна ознака актуалізується на синтаксичному рівні. Напр.: Думаю про творчість: Про дикуна, що гострим камінцем /C₂/ накарбував серед стіни Якогось монета або ведмеда, Всім людям на велике здивування /Рильський/.

$$N_1 + V_f + N_4 / +C_2 / \rightarrow \text{П} - \text{Пр} - \text{Дп} - \text{Дн/п}$$

Крім того, при дієсловах КФД з семантикою створення об'єкта можна виділити позицію суб'єкта-адресата /Д₁/ - того, для кого створюється той чи інший об'єкт. Вона також формує факультативну валентність аналізованих лексем і заміщується іменником у давальному відмінку без прийменника або родовому відмінку з прийменником. Напр.: - А признайся, сину, хто тобі /Д₁/ вигаптував оцю мережану сорочку? /Нечуй-Левиський/. $N_1 + V_f + N_4 / +D_1 / \rightarrow \text{П} - \text{Пр} - \text{Дп} - \text{Дн/п}$

В деяких випадках позиція суб'єкта, який виконує дію, може ототожнюватися з позицією суб'єкта-адресата. Це відбувається тоді, коли той чи інший об'єкт створюється суб'єктом для себе. Напр.: Колись кріпаки Стадницького з їхнього /кленового/ соку добували собі /Д_Г/ кленовий цукор /Стельмах/.

$$N_1 + \sqrt{I} + N_4 / + D_Г / \rightarrow \Pi - \text{Пр} - \text{Дп} - \text{Дн} / \Pi$$

У моделях речень з дієсловами КФД з семантикою створення об'єкта поряд з обов'язковими валентностями можуть одночасно реалізуватися дві і більше факультативних валентностей /часу і способу дії, місця і матеріалу, з якого створюється об'єкт, суб'єкта-адресата дії та місця створюваного об'єкта тощо/. Напр.: У кутку дід заплів хижку з лози, Михайло покрив її солом'ю, а Маруся промила коло дверей /Марко Вовчок/. Признався мені Адамко, що вони хотіли собі на лобах повиколівати зорі /Яновський/.

При реалізації значення дієслів КФД з семантикою створення об'єкта/як перехідних/ першочергова роль належить семантиці об'єкта. Позиція об'єкта та її лексичне наповнення служить своєрідним індикатором сполучуваності дієслів. Об'єкт визначає характер семантики і інших поширювачів дієслова. У зв'язку з цим особлива роль при характеристиці об'єктних відношень належить семантичній валентності, яка відображає той факт, що слова /як носії валентності/ потребують контекстуальних поширювачів з відповідними семантичними ознаками.

Лівостороннє оточення дієслів КФД з семантикою творення об'єкта здебільшого однотипне. Суб'єкт при цьому має чітко виражену антропоцентричну природу. Ширшу різноманітність лексичного характеру виявляє залежний від дієслова іменник /або його еквівалент/, що позначає прямий об'єкт і реалізує правосторонню

лексичну валентність аналізованих дієслів. Лексична валентність дієслів створення у плані об'єктних відношень виявляється своєрідно і в тому, що в кожній парадигматичній підгрупі діє принцип вибірковості, який має тематичне спрямування і поширюється на чітко виділені тематичні групи слів з предметним значенням. У процесі аналізу лексичної валентності дієслів з семантикою створення об'єкта встановлено, що вони мають здатність сполучатися з досить широкою з семантичного погляду групою слів, яка об'єднує в своєму складі назви створених предметів - артефактів. До них належать назви споруд, машин, агрегатів, предметів побуту, творів мистецтва тощо, які виникають у процесі відповідної діяльності. Встановлено також, що кількість диференційних сем, що входять до семантичної структури дієслів створення, і діапазон їх лексичної валентності оберненопропорційні: чим більше диференційних сем, тим вузьчий об'єм значення дієслова, тим обмеженішим є коло поширювачів, які позначають об'єкт. І навпаки, чим менше диференційних сем у семантичній структурі дієслова, тим ширший об'єм його значення, тим ширше коло можливих при ньому іменників, які здатні замішувати позицію об'єкта. На цій основі більшість дієслів з узагальненим значенням протиставляється дієсловом з конкретизованим значенням створення як на парадигматичному, так і на синтагматичному рівнях, а гіперонімі групи відіграють особливу роль не тільки в парадигматичному плані, але і синтагматичному - вони найповніше виражають валентні характеристики і якості відповідних гіпонімів. Валентні потенції гіперонімів можна розглядати як узагальнене вираження синтагматичних властивостей ЛСІ дієслів КФД з семантикою створення об'єкта.

Дослідження парадигматичної і синтагматичної структури ЛСІ

дієслів КФД з семантикою створення об'єкта дозволяє зробити висновки як теоретичного, так і практичного характеру.

1. Всі дієслова ЛСГ створення об'єднуються на основі категоріально-лексичної семи, що означає мету дії "створювати/створити об'єкт" та певного набору диференційних сем, які означають: об'єкт, створюваний у результаті тієї чи іншої дії як її кінцевий результат; спосіб створення; інструмент, що застосовується при створенні того чи іншого об'єкта; матеріал, з якого або на якому створюється об'єкт; локальну характеристику дії; час, протягом якого виконується дія; межу дії; повторюваність основної дії. Значення створення у семантичній структурі того чи іншого дієслова характеризується певним /специфічним/ набором сем, які по-різному взаємодіють у кожному окремому випадку, що і створює індивідуальне значення лексеми. На синтагматичному рівні диференційна сема може знаходити своє вираження при реалізації валентності дієслова у певних компонентах речення /з відповідною мірою обов'язковості чи факультативності/.

2. У складі ЛСГ дієслів з семантикою створення об'єкта можна виділити ядрену і периферійну зони. До ядра зараховуються лексеми за первинними денотативними значеннями. Вони найчастіше виступають ідентифікаторами щодо всіх інших дієслів даної групи. Це можуть бути дієслова і з абстрактним, узагальненим значенням створення, і лексеми з конкретизованою семантикою.

3. У складі ЛСГ на основі зіставлення семантичних ознак було виділено два угруповання лексем: з абстрактним, узагальненим значенням і лексеми з конкретизованим значенням, які позначають різноманітні конкретні процеси. Неоднорідність дієслівних лексем з конкретизованою семантикою дозволяє виділити семантичні об'єднання меншого ступеня узагальнення - підгрупи,

синонімічні ряди. Основою поділу всіх лексем КФД з семантикою створення об'єкта на підгрупи виступають диференційні семи об'єкта і способу дії, які виконують інтегруючу роль у складі семем відповідних дієслів.

4. Паралельне дослідження парадигматики і синтагматики дієслів створення дозволило констатувати, що між їх семантичними і синтаксичними властивостями не виникає однозначної залежності. Диференційні семи, що разом з категоріально-лексичною семою формують структуру семем, не завжди виражаються в реченні відповідними актантами. Виняток становить тільки позиція створюваного об'єкта. Чим виразніше представлена та чи інша диференційна ознака на парадигматичному рівні, тим рідше вона виражається спеціальними компонентами у лексико-семантичному оточенні дієслова, і навпаки: якщо сема узагальненіша і менш визначеніша, вона вимагає більшої конкретизації засобами контексту. Саме тому дієслова з семантикою створення в одному реченні реалізують повністю свою валентність досить рідко.

5. Аналіз синтаксичної валентності дозволив виявити дві обов'язкові позиції, які відкриваються дієсловами з семантикою створення - виконавця дії і прямого об'єкта. При цьому облігатрна валентність є категорією постійною, а факультативна валентність залежить від конкретних потреб комунікації.

6. Дієслова аналізованої ЛСТ у плані лексичної валентності характеризуються сполучуваністю з певними типами конкретних одиниць, що надає їх валентним властивостям типового характеру.

7. Аналіз парадигматичних і синтагматичних характеристик дієслів КФД з семантикою створення об'єкта дозволяє констатувати безпосередні зв'язки цієї ЛСТ з іншими ЛСТ дієслів у системі мови. Одне багатозначне слово може різними своїми

значеннями входить до складу різних ЛСГ, виступаючи в одній як ядерна лексема, а в іншій перебуваючи на периферії, маючи номінативно-похідне або конотативне значення.

Основні положення дисертації відображені у таких публікаціях:

1. Структура й диференційні семантичні ознаки ЛСГ дієслів конкретної фізичної дії// Проблеми розвитку психолого-педагогічної науки в науково-технічній творчості молоді. - К.: Вид-во Київського державного педагогічного інституту ім.М.Драгоманова, 1992. - С.76-80.

2. Парадигматичні відношення у межах підгрупи дієслівних лексем конкретної фізичної дії з семантикою "виготовлення харчових продуктів"// Українська мова в процесі національно-культурного відродження України. - К.:КДПІ, 1993. - С.94-96.

3. Семантичні ознаки дієслів конкретної фізичної дії з семантикою створення об'єкта// Українське мовознавство /друкується/.

4. Валентна характеристика дієслів конкретної фізичної дії з семантикою створення об'єкта в українській мові// Актуальні проблеми мовознавства у світлі праць Б.О.Ларіна та Ф.П.Філіна. Регіональна наукова конференція. Тези. - К., 1993 с.98-100.

Підписано до друку 04.08.1993р.СН.І,2.Формат 60x84 І/16.
Друк офсетний.Тир.100.Зам.273.Безплатно.
ЛОД КДПІ ім.Драгоманова, Київ, Пирогова,9.